

EEN CURIEUZE KWESTIE HUUDE IN DISCUSSIE MET SPINOZA, VAN LIMBORCH, LOCKE, EN DE VOLDER

Summary

The article presents, after sketching the scientific scene of the mid-sixties, a detailed analysis of Hudde's correspondence with Spinoza about his request for a demonstration of God's unicity, which material is totally neglected in the secondary literature. It turns out that Hudde actually asks for the precise mathematical demonstration of God being extension and thinking at once. In the later nineties he broaches the question again in a private discussion with Van Limborch and in the highest possible secrecy, which is symptomatic for similar discussions in this period and was required by all participants. Van Limborch, himself much fascinated by Spinoza, kept frequent contacts with his friend John Locke and had praised his Essay Concerning Human Understanding, that Hudde could not read on account of the English language. Thereupon Hudde stimulated him to ask Locke an argument for God's unicity. As a deadlock arose in the correspondence between Van Limborch - Locke and they did not know how to formulate an answer for the 'Magnificus' that could get his approval, assistance of Burchard de Volder, professor of physics and mathematics in Leiden and friend of Spinoza, was invoked. He provided the clue (thinking necessarily being of ... extension), by means of which they arrived to the Spinozistic definition of god as infinite thing or substance, which definition was subsequently passed to Hudde, who, however, did naturally give no sign of acceptance. – The story is clarifying not only for the identities of Hudde and Locke, but also for the identity of Van Limborch, whose theological 'philosophy' deserves a new research.

Ter inleiding¹

Onderzoekers plegen geen serieuze aandacht te geven aan het drietal brieven, waarin Spinoza op dringend verzoek van Hudde de eenheid van God trachtte te bewijzen, wellicht omdat zij dit maar een onnodige en wereldvreemde exercitie vonden. Zij verzuimden de reden te achterhalen waarom Hudde daarop aandrong en miskenden aldus zijn aansluiting bij Spinoza's anti-cartesianisme. Hoewel de briefwisseling zelf reeds een aanknopingspunt biedt voor de ontdekking van de achtergrond der vraag, wordt dit meer dan duidelijk uit Hudde's veel latere herhaling van zijn verzoek, maar dan via Van Limborch aan het adres van John Locke. Ook deze briefwisseling, waarvan noch Spinoza- noch Lockescholars hebben geprofiteerd, is overigens vol van geheimzinnigheid en duistere toespelingen, die echter bij een nauwgezette analyse te kennen geven, dat het Hudde ging om een bewijs voor de bepaling van Gods wezen als denken en materie in enen. Van Limborch en Locke kwamen er samen niet uit om de juiste formule te vinden voor de door Hudde verlangde demonstratie. Pas toen De Volder in het overleg werd betrokken en hij de daarvoor vereiste conceptuele sleutel aanreikte, vonden allen elkaar in de definitie van God als 'oneindige denkende zaak of substantie', die Hudde moet hebben kunnen tevreden stellen. De resultaten van het hierna volgende onderzoek zijn relevant voor de Spinozistische positie van Locke en voor het vaak onpeilbare optreden van Hudde.

Hollandse wetenschappelijk kring in de zestiger jaren

Op 7 Januari 1666 schrijft Spinoza vanuit Voorburg de eerste van een reeks van drie brieven (no. 34, 35 en 36 in de huidige nummering van zijn briefwisseling) aan een twee jaar oudere jongeman, die evenals hij zelf reeds naam had gemaakt in de nieuwe Cartesiaans geïnspireerde natuurwetenschap. De geadresseerde, Johannes Hudde (1628-1704), had deel

¹ Eerder schreef de auteur dezes "Hudde's question on God's uniqueness. A reconstruction on the basis of Van Limborch's correspondence with John Locke" in *Studia Spinozana* 5 (1989) 327-359. Dit artikel, in de sectie *Documents* van het genoemde tijdschrift, citeert grote stukken van de briefwisseling tussen Van Limborch en Locke, maar kan thans als onvoldragen en achterhaald worden beschouwd. Het hier volgende artikel, nevenproduct van mijn boek over *John Locke (1632-1704). Vermomde en miskende Spinozist* (Vrijstad 2008) profiteert van een totaal nieuwe interpretatie van deze denker, hetgeen vervolgens leidt tot een ander begrip van zijn correspondentie met Van Limborch en (indirect) met Hudde. Een verkorte Engelstalige versie van genoemd boek verscheen inmiddels op internet: http://www.benedictusdespinoza.nl/lit/Locke's_Disguised_Spinozism.pdf

uitgemaakt van het ‘meetkundig gezelschap’ van hoogbegaafde studenten van de Leidse hoogleraar Frans van Schooten Jr (1615/16-1660) waartoe ook raadspensionaris Jan de Witt, Christiaan Huygens en Hendrik van Heuraet hadden behoord.² In de tweede editie (1659/1661) van zijn Latinisering van Descartes’ geometrie had Van Schooten ook knappe werkstukken van Hudde opgenomen, namelijk een bijdrage over herleiding van vergelijkingen (*De reductione Aequationum*, 1657) en een over de extreme waarden (*De maximis et minimis*, 1658). Beide stukken hadden onmiddellijk zijn naam als wiskundige gevestigd, zoals blijkt uit een dagboek-aantekening van Olaus Borch in September 1661. Deze rondreizende Deense anatoom had in de Leidse regio (Katwijk, Rijnsburg) gehoord “dat Spinoza ... in de Cartesiaanse filosofie uitmuntte, ja Descartes zelfs op veel punten overtrof door heldere begrippen en bewijsbare concepten, maar dat de Amsterdammer Hudde, die een traktaatje over extremen publiceerde als aanhangsel in de postume geometrische werken van Descartes, allen ver achter zich liet”.³ Spinoza maakte deel uit van het Hollandse netwerk van jonge en getalenteerde geleerden van die tijd. In zijn toenmalige woonplaats Voorburg, waarheen hij vanuit Rijnsburg was verhuisd, had hij aantoonbaar veel vruchtbare contacten met Christiaan Huygens.⁴ Verschillende Leidse doctores in de geneeskunde (zoals Lodewijk Meyer en Johannes Bouwmeester) behoorden tot de nauwe kring van zijn Amsterdamse vertrouwelingen. Maar ook de beroemde Deense fysioloog Nicolaas Stensen (Steno) had, zoals hij na zijn bekering tot het katholicisme toegaf, als diens intimus menig gesprek met Spinoza en wist alles van diens ‘vernieuwing’ van de Cartesiaanse wetenschap.⁵ Nog vóór dat hij enig werk had gepubliceerd had Spinoza reeds een grote naam verworven op grond waarvan Robert Boyle hem via Heinrich Oldenburg om een kritisch commentaar vroeg op zijn fysiologische essays *De nitro, fluiditate et firmitate* en dat ook per kerende post in uitgebreide vorm ontving. En na zijn eersteling, *Principia Philosophiae Renati Des Cartes per Spinozam Amstelodamensem* (1663), kon niemand meer om hem heen. Hij bevond zich als een spin in het centrum van het web der Hollandse *virtuosi* en was daarin een erkende autoriteit. Zijn twee hoofdwerken, die helaas de enige basis vormen van zijn huidige bekendheid, zouden pas veel later verschijnen.⁶

De vraag van Hudde en Spinoza’s antwoord in een drievoudig traktaat

Bovenstaande wetenschappelijke context in acht genomen is het niet zo vreemd dat de reeds beroemde wiskundige Hudde zich tot zijn wetenschappelijke en wellicht ook bevriende collega Spinoza wendde met een kwestie die hem dwars zat. Zo had bijvoorbeeld ook Dr. Lodewijk Meyer in 1663 gedaan, die zich tot hem had gewend met een vraag over het oneindige, waarop Spinoza zich op het topje van zijn kunnen voor hem uitsloofde met

² J. A. van Maanen, *Facets of Seventeenth Century Mathematics in The Netherlands* (Utrecht 1987) pp. 18-31.

³ Wim Klever, “Spinoza and Van den Enden in Borch’s Diary in 1661 and 1662”, in *Studia Spinozana* 5(1989) 311-327. Citaat op p. 315. In mijn *Mannen rond Spinoza. Presentatie van een emanciperende generatie 1650-1700* (Hilversum: Verloren 1997) wijdde ik het derde hoofdstuk aan “Johannes Hudde en de reductionistische wetenschapspraktijk”. Zie ook R. Vermij, “Bijdrage tot de bio-bibliografie van Johannes Hudde”, *Gewina* 18 (1995) 25-35.

⁴ Wim Klever, “Spinoza en Huygens, een geschakeerde relatie tussen twee fysici”, in *Gewina* 20 (1997) 14-31.

⁵ Wim Klever, “Steno’s statements on Spinoza and Spinozism”, in *Studia Spinozana* 6 (1990) 303-313; Idem, “Hoe men wijs wordt. Een gespannen doch vruchtbare relatie tussen Spinoza en Bouwmeester in het licht van een nieuw document” in *De Zeventiende Eeuw* 21 (2005) 335-354. Voor een uitgewerkte karakteristiek van Spinoza als natuurwetenschapper moge ik verwijzen naar mijn biografische schets “Spinoza’s Life and Works” in Don Garrett (ed.) *The Cambridge Companion to Spinoza* (CUP 1996) 13-61.

⁶ *Tractatus theoleogico-politicus* (1670), *Ethica* in de *Opera Posthuma* (1677).

een sprankelende dissertatie, waar de wiskundige spetters van af vlogen.⁷ Maar de vraag die Hudde stelde, was wel een heel eigenaardige, om niet te zeggen volslagen idiote, vraag. In ieder geval was het een vraag, die je niet zo zeer van een mathematicus, maar eerder van een bevlogen gelovige of theoloog zou verwachten, die niet goed raad weet met het kerkelijke dogma van de drieëenheid. Het schijnt dat ook hedendaagse onderzoekers van Spinoza's werk daar maar liefst aan voorbijgaan, alsof zij het nogal pijnlijk vinden dat hem die vraag werd gesteld en dat hij zich genoopt voelde om er op te antwoorden. Onder de honderden publicaties over Spinoza, die mij bekend zijn, is er geen enkele die er enige aandacht aan schenkt. Voor wie, die geen heiden of dogmatische Christen is, kan de uniciteit van God nu toch een probleem zijn?

Wel voor Hudde dus en dat tekent op zijn minst zijn originele positie. Hij verlangt van Spinoza een *demonstratio unitatis Dei*, zoals Spinoza ons in de eerste regel van zijn eerste antwoordbrief 34 laat blijken. De brieven van Hudde bezitten wij niet; het moeten er vier zijn geweest. Volgens de *Opera Posthuma*, waarin de brieven gepubliceerd werden, richtte Spinoza zich *viro amplissimo ac prudentissimo*.⁸ Dat is een nogal deftige aansprektitel, maar Hudde was dan ook een hooggeplaatste magistraat geworden.⁹ De aangeboden tekst heet een vertaling (*versio*) te zijn. Deze mededeling is raadselachtig en kan men van een vraagteken voorzien.¹⁰ De taal der wetenschap was Latijn en die taal werd uitstekend beheerst door de geleerden van die tijd, ook door Hudde, zoals blijkt uit zijn bijdragen aan Van Schooten's uitgave van Descartes' geometrie. Gezien de buitengewoon grote angst van Hudde om vanwege zijn contacten met de van atheïsme beschuldigde Spinoza gecompromitteerd te raken,¹¹ zou deze verklaring van de uitgevers wel een slim opzetje kunnen zijn geweest opdat Hudde zich bij eventuele moeilijkheden achter fouten in de 'vertaling' van zijn door Spinoza geciteerde uitspraken zou kunnen verschuilen. Per slot van rekening was hij ook nog jurist.¹²

Helaas moet ik de lezer van dit artikel nu aanspreken op zijn uithoudingsvermogen: er volgt taaie en nogal abstracte stof. Het ernstige betoog van Spinoza eist onze volle aandacht, willen wij de verrassende ontwikkeling en afloop van de onderhavige geschiedenis kunnen vatten. Ik resumeer en citeer slechts wanneer dit strikt nodig is. Hudde vraagt een bewijs van de enigheid van God op het gedeelde uitgangspunt "dat zijn natuur het noodzakelijke bestaan insluit". Dat is de formule waarmee de naturalistische auto-sufficiëntie van het oneindige universum wordt getypeerd. Om tot een bewijs te geraken zegt Spinoza uit te gaan van vier veronderstellingen: 1) Een ware definitie geeft niets anders weer dan de eenvoudige natuur van de gedefinieerde zaak; 2) Zij drukt dus nooit een veelheid of getal uit;

⁷ Zie Brief 12 "Over de oneindigheid".

⁸ In de *Opera Posthuma* wordt de naam van de adressaat niet vermeld. Omdat Spinoza ondertussen berucht was geworden, zal burgemeester Hudde er in 1677, desgevraagd of op eigen initiatief, persoonlijk wel voor hebben gezorgd, dat zijn identiteit verborgen bleef. Dat Hudde de geadresseerde was, weten wij uit een latere mededeling van Leibniz.

⁹ Vergelijkbare geleerden als Bouwmeester en Meyer werden aangesproken als *viro doctissimo expertissimoque*.

¹⁰ Er is ons slechts één Nederlandstalig briefje van Spinoza bekend dat in wat gebrekkige stijl is geschreven en gericht was aan de ongeletterde graanhandelaar Blijenbergh uit Dordrecht.

¹¹ Later zal deze bezorgdheid uitgebreid worden toegelicht.

¹² In Leiden had hij eerst rechten gestudeerd. - Carl Gebhardt die de wetenschappelijke uitgave van Spinoza's *Opera* voor de Heidelberger Akademie verzorgde (Bd IV, 1925) commentarieert dat de vertaling wel van Spinoza zelf zal zijn. Ik kan mij niet voorstellen dat Hudde een wetenschappelijke briefwisseling in het Nederlands voert met iemand die het Nederlands niet goed machtig is en dat Spinoza dit dan in het Latijn zou hebben vertaald!

3) Van een bestaande zaak moet zij noodzakelijk de positieve oorzaak vermelden, dank zij welke zij bestaat; 4) Die oorzaak moet ofwel de natuur zelf van het gedefinieerde zijn ofwel buiten de zaak te stellen zijn. – Wanneer iets nu in het meervoud bestaat, moet causaal worden verklaard, waarom het in dat aantal, niet in grotere of kleinere getale, bestaat en volstaat het niet om de aard van het ding definitoirisch te bepalen. Elk exemplaar vereist zijn eigen verklaring. De oorzaak van het gegeven aantal kan daarom volgens de tweede en derde veronderstelling niet gelegen zijn in de natuur van de te verklaren zaak en moet volgens de vierde veronderstelling extern en wel meervoudig zijn. “Men kan dus onvoorwaardelijk concluderen dat alles wat geacht wordt in een veelvoud (*numero multiplicia*) te bestaan, noodzakelijk door uitwendige oorzaken, niet echter krachtens zijn eigen natuur, wordt veroorzaakt”.¹³ Volgens het gedeelde uitgangspunt, zagen wij, sluit Gods natuur wezenlijk het bestaan in en werd dat in haar definitie opgenomen. Daaruit kan daarom op basis van de tweede en derde veronderstelling niet het noodzakelijk bestaan van meerdere goden worden geconcludeerd. “Dit lijkt mij, doorluchtige heer, voor het moment de beste manier om het voorgestelde te bewijzen ...voor het doel dat u mij hebt aangeduid (*ad id quod mihi indicasti*). Ik hoop dat het u bevredigt en wacht uw oordeel daarover af”.

Uit deze slotzinnen kan men opmaken dat de kwestie die Hudde aan Spinoza voorlegt, een achtergrond heeft. Het gaat om iets dat in de brief van Spinoza niet wordt geëxpliciteerd. Mogelijk wil Hudde de bedoeling van zijn vraag ook liefst geheim houden. Maar Spinoza weet er wel van en richt zijn bewijsvoering daarop in. Mede op grond van Borch's mededeling kunnen we er wel van uitgaan dat het oogmerk een zeer radicale en wel anti-Cartesiaanse positie is.

Brief 34 was van 7 Januari. In brief 35 (van 10 April) schrijft Spinoza dat Hudde's brief van 10 Februari (die niet is afgedrukt) voor hem nogal duister was (*aliquo modo mihi erat obscurum*), maar in zijn laatste brief van 30 Maart had Hudde volgens hem zijn sententie perfect opgehelderd. De *status quaestionis*, zoals Hudde die nu opvat, luidt: “of er slechts één zijnde is, dat door zijn eigen sufficiëntie of kracht bestaat”.¹⁴ De formulering is interessant en eigenlijk veel aansprekender (en uitdagender) dan de klassieke bepaling over het bestaan als noodzakelijk behorend tot Gods wezen. De term ‘ens’ is neutraler dan de term ‘god’ en heeft een algemene betekenis. Spinoza gaat aan de slag met een variant van bewijsvoering, die ook weer verschilt van het aan Hudde reeds bekende apriori-bewijs dat hij in het eerste deel van zijn commentaar op de *Principia Philosophiae* van Descartes had geleverd.¹⁵ Hij gaat nu na welke eigenschappen (*proprietates*) een volstrekt autonoom wezen, dat dus enkel krachtens zichzelf bestaat, vereist. Zo'n wezen moet ten eerste *eeuwig* zijn. Zou het een beperkte duur hebben, dan was het daarbuiten niet bestaande, hetgeen niet met zijn definitie overeenkomt. Ten tweede moet het volstrekt *eenvoudig* zijn en mag het niet uit delen zijn samengesteld. Echte delen zouden immers aan zijn bestaan voorafgaan en zijn autonomie dus conditioneren. Ten derde kan het alleen maar als *oneindig* worden gedacht. Beperking tot een bepaalde hoedanigheid houdt in dat andere hoedanigheden er buiten vallen, hetgeen strijdig zou zijn met de aanvaarde definitie. Ten vierde is *ondeelbaarheid* vereist. Deelbaarheid zou de mogelijkheid van zijn vernietiging inhouden of althans van een verandering “die het door gebrek aan krachten (*virium defectu*) zou kunnen ondergaan van uitwendige oorzaken”. Zoiets zou afbreuk doen aan zijn

¹³ De vertalingen van Latijnse teksten zijn altijd van eigen makelij omdat de beschikbare vertaling van F. Akkerman (*Briefwisseling*, Amsterdam 1977) op tal van punten aanvechtbaar is.

¹⁴ *An scilicet non nisi unum sit ens, quod sua sufficientia vel vi subsistit?*

¹⁵ PPC 1/11: *Non dantur plures dii*. Spinoza verwijst naar deze propositie.

autocratie. Spinoza concludeert daarom, ten vijfde, dat in het puur autonome wezen *geen onvolmaaktheid* of afwezigheid van enige kwaliteit gedacht kan worden. Uit eigen sufficiëntie en kracht bestaan kan, ten zesde, enkel uit volstrekte en *allesomvattende* volmaaktheid voortkomen. Er kan dus niets ontbreken aan het eeuwige, eenvoudige, oneindige, ondeelbare, zelfstandige en absoluut volmaakte wezen. Dat wezen kan derhalve ook alleen maar als een *unicum ens* worden gedacht, het unieke wezen, “dat ik God zal noemen” (*quodque Deum nominabo*).

“Dit is het, doorluchtige heer, wat ik op dit moment te berde kan brengen om de zaak te bewijzen”. Spinoza weet geen andere weg te bewandelen om aan Hudde’s wens tegemoet te komen. Zo veel kan wel alvast gezegd worden ‘with hindsight’ vanuit de volgende brief, dat hij met het zware accent op Gods onbeperkte volmaaktheid preludeert op Hudde’s intentie om zich te verzetten tegen een bifurcatie van het universum die de implicatie is van Descartes’ dualisme. De Almachtige kan niet enkel denking (of een zuivere geest) zijn, maar moet wel samenvallen met de oneindige materie.

Waar het eigenlijk om ging: eenheid van denken en materie

In brief 36 (Mei 1666) verontschuldigt Spinoza zich voor zijn late reactie op Hudde’s repliek, die hij pas op 19 Mei had mogen ontvangen. Op het eerste gezicht zou men deze nogal lange brief een amalgaam kunnen noemen van een filosofische en een optische of technisch-wetenschappelijke beschouwing. Voor Spinoza bestaat dit onderscheid niet. Zijn filosofie is naar intentie en uitvoering niets minder dan algemene en bijzondere natuurkunde. In het tweede deel van de brief consulteert Spinoza, die nieuwe schotels wil laten maken voor het slijpen van lenzen, zijn collega Hudde, naar wiens *Parva Dioptrica* hij verwijst, en discussieert hij met hem op hoog wetenschappelijk niveau over de voor- en nadelen van holbolle glazen.¹⁶ Wat Hudde op dit verzoek geantwoord heeft, is ons onbekend. In het eerste deel van deze brief constateert Spinoza dat ook zijn tweede poging geen succes had: “Omdat ik heb gemerkt dat u ten aanzien van mijn aan u toegestuurde bewijsvoering, althans wat het grootste deel betreft, uw oordeel opschort (naar ik vermoed wegens duisterheid (*obscuritatem*) die u daarin bespeurt), zal ik mijn best doen, om hier zijn strekking (*sensum*) helderder uit te leggen”. Met de eerste twee eigenschappen had Hudde kennelijk geen moeite. Ten aanzien van de derde eigenschap (oneindigheid) heeft Hudde goed gezien (*optime percepisti*) dat het geviseerde zijnde als denking en als uitgebreidheid onbepaald moet worden opgevat, maar daarmee is het volgens hem nog niet oneindig. Toch moet men dit wel aannemen, vervolgt Spinoza, vanwege hun noodzakelijke bestaan (op basis van de gedeelde hypothese van ‘God als oorzaak van zichzelf’). En hij geeft dan het toepasselijke voorbeeld: “als de term uitgebreidheid noodzakelijk bestaan impliceert, is het even onmogelijk om uitgebreidheid als niet bestaande te denken als bestaan als niet uitgebreid te denken”.¹⁷ Al wat dan bestaat, moet uitgebreid of materieel zijn en moet dus *met* (om zo te zeggen) het uitgebreide de oneindigheid constitueren.

¹⁶ Met betrekking tot het fysisch karakter van Spinoza’s filosofie moge ik verwijzen naar mijn *Ethicom. Spinoza’s Ethica vertolkt in tekst en commentaar* (Delft 1996). Voor het overige zie Wim Klever, “Insignis opticus. Spinoza in de geschiedenis van de optica”, *De Zeventiende Eeuw* 6 (1990) 47-63.

¹⁷ In de tekst van de *Opera Posthuma* moet een fout zijn ingeslopen, die door alle tekst-editors, op één na, klakkeloos wordt overgenomen. Daar staat namelijk gedrukt: “Ex.gr. si terminus extensionis necessariam includit existentiam, aequae extensionem sine existentia, ac extensionem sine extensione impossibile erit concipere”. C. H. Bruder (*Opera*, 1843) verbetert dit terecht in “... ac existentiam sine extensione impossibile erit concipere”. Deze correctie wordt vereist door Spinoza’s definitie van ‘wezen’: “Ad essentiam alicujus rei id pertinere dico, quo dato res necessario ponitur et quo sublato res necessario tollitur; vel id, sine quo res, et

Bij de behandeling van de als zesde genoemde eigenschap komt Hudde's aap uit zijn mouw en wordt eindelijk duidelijk waar het hem met zijn vraag over Gods uniciteit allemaal om te doen was.

De zesde geeft u onvoorwaardelijk toe. En toch zegt u dat uw moeilijkheid geheel overeind blijft (*tuam difficultatem totam superesse*), namelijk: 'waarom er niet meerdere door zichzelf bestaande maar van nature verschillende wezens (*entia*) konden bestaan, zoals denking en uitgebreidheid verschillend zijn en misschien door eigen sufficiëntie kunnen subsisteren'.¹⁸ Hierover kan ik niet anders oordelen dan dat u en ik dat in geheel andere zin opvatten. Ik vertrouw er op dat ik doorzie in welke zin u het begrijpt (*intelligas*). Om geen tijd te verdoen, zal ik mijn bedoeling nader toelichten.

Spinoza begint zijn geduld te verliezen. En toch schrijft hij in een uiterste inspanning nog een hele pagina vol. De vraag c.q. kritiek geldt natuurlijk Descartes, die de mens beschouwde als een samenstelling van twee substanties, de denkende substantie (de ziel) en de uitgebreide substantie (het lichaam), die met elkaar in een zekere wisselwerking zouden staan. De materiële kosmos is door God, die zuivere denking is, geschapen. Waar Hudde nu Spinoza's hulp voor inroept, is om klip en klaar te bewijzen waarom het onmogelijk zou zijn dat er twee autonome wezens of goden bestaan, enerzijds de onbepaalde, zelfgenoegzame en eeuwige materie en anderzijds de zuivere en eveneens eeuwige en almachtige denking. Hij weet natuurlijk wat Spinoza's positie in dezen is en zal het daar, gezien de aantekening van Borch, mee eens zijn, maar als wiskundige wil hij het ook kunnen bewijzen. Spinoza vervalt, hoe kan het anders, in herhaling. "Wanneer wij poneren dat iets, dat slechts in zijn soort (*in suo genere*) onbepaald en volmaakt is, door eigen kracht bestaat, dan moeten wij volgens mijn opvatting ook het bestaan van het absoluut onbepaalde en volmaakte zijnde erkennen. Dat zijnde zal ik God noemen". Dit geldt, voegt hij uitdrukkelijk toe, zowel voor de uitbreiding als voor de denking, die beide in hun soort volmaakt kunnen zijn. Verder verklaart hij dat er slechts sprake kan zijn van imperfectie wanneer iemand of iets wat ontbeert dat tot zijn natuur behoort. "Zo kan de uitgebreidheid enkel onder het opzicht van duur, plaats, kwantiteit onvolmaakt heten, omdat zij niet langer duurt, niet op dezelfde plaats blijft of niet groter is, nooit echter, omdat zij niet denkt; haar natuur vereist zoiets niet". Uitbreidheid kan aldus bepaald of onbepaald, onvolmaakt of volmaakt zijn, maar is en blijft als zodanig een bepaald *genus* (geslacht) van de werkelijkheid, niet meer. Gods natuur daarentegen is niet tot een bepaald geslacht van de werkelijkheid beperkt, maar is het *absoluut onbeperkte* zijnde, omdat zij – 'daarover zijn wij accoord' – zijn bestaan insluit. Zij kan dus geen enkele volmaaktheid ontberen. "Derhalve zal de uitgebreidheid tot God behoren, of iets zijn dat op een of andere wijze Gods natuur uitdrukt".¹⁹ Omgekeerd geldt dat ook van de denking, die wij als haar eigen oorzaak en dus als noodzakelijk bestaande

vice versa, quod sine re nec esse nec concipi potest". Dit is geen tekstverbetering van geringe betekenis. Het hele betoog van Spinoza draait om de convertibiliteit van definiendum en definiens. Gebhardt (Spinoza: *Opera* 1925) beschuldigt in zijn *Textgestaltung* zijn voorganger Bruder van een 'mißverstehen', dat hem echter zelf, en waarlijk niet alleen op deze plaats, kan worden aangewreven. Zie (o.a.) Klever, "Spinoza's concept of Christian piety. Defense of a text correction by Bruder in the TTP", *NASS* # 9 (2000) 16-27.

¹⁸ Dit is natuurlijk een citaat uit Hudde's reatie op Spinoza's repliek. Het moge duidelijk zijn dat het gevraagde voor hem slechts een fictieve positie is, welker absurditeit moet leiden tot de logische onvermijdelijkheid van het tegenovergestelde: de zakelijke eenheid van denken en uitgebreidheid (en die ons overigens herinnert aan Parmenides' fameuze uitspraak: 'to gar auton noein te kai einai').

¹⁹ *Ideoque extensio ad Deum pertinebit, aut aliquid erit, quod aliquo modo Dei naturam exprimit*. De carrièregerichte Hudde kon zich uiteraard niet veroorloven om zijn naam met deze stelling, al was het alleen maar in de vorm van een 'veronderstelling' in opspraak te laten brengen. Hij zou zich daarmee bekennen tot het vermaledijde syntagma '*Deus sive natura*'. Vandaar dat zijn brieven aan Spinoza ook niet zijn opgenomen.

postuleren. “Dit nu, wat willekeurig gezegd wordt over de uitgebreidheid, moet ook worden bevestigd met betrekking tot alles, wat wij als zodanig [noodzakelijk bestaande, WK] vaststellen”. Spinoza vat zijn vorige brief dan nog eens samen: niets van wat er bestaat, bestaat buiten God. God is alles wat er is, ‘de alle iets zijnde’.²⁰ God is dus, om ons even te richten op de ons bekende hoedanigheden, zowel materie als denken en dat wel in enen. Hij is, om het in de woorden van de door hem geïnspireerde Locke te zeggen: ‘thinking matter’.²¹

Spinoza besluit dan dit gedeelte van de brief en van het hele epistolaire traktaat: “Ik geloof dat dit volstaat om de zin van het voorafgaande te verduidelijken. U zult daar echter beter over kunnen oordelen”. Deze slotzin verraadt twee dingen. Ten eerste dat de stelling over Gods eenheid en uniciteit door beiden wordt onderschreven. De kwestie was alleen hoe men dit het beste zou kunnen bewijzen. Ten tweede blijkt daaruit Spinoza’s respect voor Hudde’s kundigheid. Dit respect toont hij niet slechts in het tweede deel van de brief, waarin hij aanspraak maakt op Hudde’s optische deskundigheid.

De wegen scheiden zich. Spinoza gaat zijn grote en wereldschokkende werken schrijven en beweegt zich meer en meer in het Haagse om daar zijn subversieve activiteit voort te zetten;²² in Amsterdam besteedt Hudde, burgemeester van 1672- 1703, zijn energie en talenten aan stadsbestuur inclusief rechtspraak, watermanagement, kansrekening of actuariaat, investering in en toezicht op de handelingen van de VOC. Het huidige Amsterdam profiteert nog steeds van Hudde’s werk en toont op veel plaatsen de fysieke sporen van zijn activiteiten (rosmolens/gemalen en sluizen ten behoeve van doorstroming door de grachten en afwatering van het Amstelland).²³

Hudde’s wens 31 jaar later

Wij maken nu een sprong in de tijd. Op 28 September 1697 schrijft de remonstrantse professor Philippus van Limborch een brief aan zijn boezemvriend, de Engelse filosoof John Locke, met de volgende verrassende inhoud:

Deze zomer heb ik met enkele vooraanstaande mannen gesprekken gevoerd, onder meer over het traktaat, waarover ik u eerder mijn oordeel heb gegeven.²⁴ Allen prezen het ten zeerste. Een van ons [...]. Een ander [Hudde] beweerde dat hij het traktaat twee keer had gelezen. Ook hij had er de hoogste lof voor en stelde dat de auteur het object van het christelijk geloof, waarover het boek voornamelijk handelt, ten sterkste (*solidissime*) had bewezen. Slechts één ding ontbrak er volgens hem aan, namelijk dat de auteur meteen in het begin de gangbare leer over de erfzonde had verworpen en weerlegd.[...] Bij deze gelegenheid boog het gesprek, zoals dat pleegt te gaan, af naar een ander onderwerp, namelijk dit: met welke argumenten de eenheid Gods zo stevig mogelijk (*solidissime*) kan

²⁰ Zoals Johannes Bredenburg het formuleerde in zijn *Wiskunstige Demonstratie dat alle verstandelijke werking noodzakelijk is* (1684).

²¹ *Essay concerning human understanding* (1690) 4.3.6. Locke drukt zich voorzichtig uit: hij zag er geen ‘contradictie’ in om te stellen dat de materie kan denken.

²² Zie daarover de nieuwe gegevens die Jonathan Israel verstrekt in zijn “Dr. Cornelis Bontekoe’s Views on Spinoza and the Spread of Spinozism published in the Year 1680”, *Studia Spinozana* 16 (2008) 221-241.

²³ Zie *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel I, p. 1172-1175. Niet alleen Amsterdam toont die sporen. Nu ik dit artikel aan het schrijven ben, verschijnt er in een bokkenblaadje van mijn woonplaats Capelle aan den IJssel (*IJsselpost* 20 Augustus 2008) het bericht, dat bij de grondige restauratie van een 19^e eeuws gemaal alhier een zogenaamde peilsteen van Hudde is aangetroffen. Daarop bevindt zich in ellen gemeten de schaal van het door hem berekende en ingevoerde ‘Amssterdams Peil’. Zo trappen wij op de staart van de geschiedenis!

²⁴ Bedoeld is Locke’s geschrift *The Reasonableness of Christianity*, dat hij in een Franse vertaling had gelezen. Het werd anoniem gepubliceerd in 1695.

worden bewezen. Diezelfde hoog geplaatste persoon beweerde, dat hij zekere onkraakbare (*irrefragabilia*) argumenten zocht, waardoor bewezen wordt dat het eeuwige of door zichzelf bestaande of in alle opzichten volmaakte zijnde uniek is. Zulke argumenten had hij niet aangetroffen in Hugo de Groot's eerste boek *De Veritate Religionis Christianae*. Hij voegde daaraan toe gehoord te hebben dat uw traktaat *De Intellecto Humano* in het Frans werd vertaald. Hij hecht veel waarde aan uw oordeel en ziet ten zeerste uit naar die vertaling. Aan mij vroeg hij, of u in dat traktaat ook de eenheid van een zijnde dat krachtens zichzelf bestaat (*entis a se*) had betoogd. Ik antwoordde dat ik het niet wist omdat ik het traktaat, dat immers geschreven is in een taal die ik niet ken, nooit had gelezen. Hij wilde derhalve dat door mij serieus aan u zou worden aanbevolen dat, in het geval deze kwestie door u nog niet zou zijn behandeld, u het traktaat zou willen uitbreiden met het bewijs daarvoor en derhalve de eenheid van het onafhankelijke zijnde terdege zou aantonen. Het is evident (*manifestum*) dat een onafhankelijk zijnde dat alle volmaaktheid in zich bevat, slechts uniek kan zijn.²⁵ Hij verlangde het echter zodanig bewezen te zien, dat het argument geen enkel mankement vertoont.²⁶

Tot zo ver voorlopig het extract uit brief 2318. Op zijn 69ste is onze Hudde nog steeds aan het nadenken over het sterkste bewijs voor Gods eenheid, 31 jaar nadat hij het probleem aan Spinoza had voorgelegd. Wat is zijn motief? De woordkeuze is ons overbekend uit de brieven van Spinoza. Had Spinoza hem onvoldoende overtuigd? Had hij in *The Reasonableness of Christianity* een met Spinoza verwante ziel onderkend? Was hij door Van Limborch's bewonderende verknochtheid aan Locke nieuwsgierig geworden? Had Van Limborch zelf moeite met Spinoza? Een heel complex van problemen dient zich aan. Wie is Van Limborch eigenlijk en hoe is zijn relatie met Hudde en met Locke? Wat is de Amsterdamse ambiance in die jaren?

De beoogde adressaat John Locke en diens verhouding tot Spinoza

Om de problematiek te ontwarren, dient eerst John Locke (1632-1705) in een nieuw perspectief te worden gezet, nieuw omdat het afwijkt van het beeld dat honderden Locke 'scholars' ontwerpen. Wie de omvangrijke literatuur raadpleegt, krijgt de indruk dat Locke, om het in jongerentaal te zeggen, helemaal niets had met Spinoza.²⁷ Er bestaan dan ook geen boeken of artikelen die enig positief verband leggen. Indien de twee al tegelijk ter sprake komen, dan is het accidenteel of in ieder geval contrasterend: de empirist tegenover de rationalist. Men kan dit ook zien in de twee toonaangevende biografieën, de oudere van Maurice Cranston,²⁸ waarin de naam Spinoza slechts eenmaal voorkomt (beiden hebben Amsterdams ruime gastvrijheid genoten), en de splinter nieuwe, zeer professioneel gemaakte van Roger Woolhouse, waarin de naam Spinoza – nota bene - geheel ontbreekt.²⁹ De afwezigheid van het vermoeden van enige invloed van Spinoza op Locke is standaard bij de vele onderzoekers van het werk van de grote Engelse verlichtingsfilosoof. Toch had men beter moeten weten. Toen Spinoza in de zestiger jaren intensieve wetenschappelijke contacten had met Robert Boyle via Heinrich Oldenburg, de secretaris van de Royal Society, over beider werkzaamheden, was Locke een intimus van Boyle, die bij hem in en uit ging en

²⁵ Deze 'indirecte rede' bevestigt de juistheid van mijn interpretatie van Hudde's positie in dezen.

²⁶ Het manuscript wordt bewaard in de UBA. Alle brieven van en aan Locke zijn in acht banden uitgegeven, waar nodig met vertaling en aantekeningen, door E.S. de Beer als *The Correspondence of John Locke* (Oxford: Clarendon Press 1976-1989) en zijn doorlopend genummerd. Voortaan zal ik enkel deze nummers melden. De vertalingen van de brieven van Locke en Van Limborch zijn van eigen makelij.

²⁷ Zie de 'comprehensive listing of publications' door John C. Attig op internet onder de title *John Locke Bibliography*.

²⁸ *John Locke. A Biography* (Oxford 1985, 500 pp).

²⁹ *Locke. A Biography* (Cambridge 2007, 528 pp.)

met hem samenwerkte in diens laboratorium. Spinoza's eerste boek, de *Principia Philosophiae Renati des Cartes* (1663) werd kennelijk door Locke verslonden en deden hem uitzien naar meer, getuige de aantekening in zijn notitie-schrift: "*Spinoza / Quid ab eo scriptum praeter partem 1 & 2 principiorum Cartesii, 4o63, Ludovicus, Quid ab eo scriptum*".³⁰ Verschillende naar Engeland gestuurde brieven van Spinoza hebben diepe indruk op Locke gemaakt blijkens de duidelijke sporen die zij hebben nagelaten in zijn hoofdwerken. Hij schafte Spinoza's hoofdwerken onmiddellijk aan bij hun verschijnen (1670 en 1677) en maakte daar aantoonbaar uittreksels uit of aantekeningen in.³¹ Zijn hoofdwerk *Essay Concerning Human Understanding* (1690) dat hij juist in Holland (1683-1689) voor een deel redigeerde en voor een ander deel schreef, krioelt van crypto-citaten uit Spinoza's tekst, nog afgezien van het feit dat de belangrijkste themata ervan (herkomst van alle kennis uit empirie, onderscheid van drie soorten kennis, constitutie van rationele evidentie door overeenkomst en verschil tussen primaire indrukken, onze onkunde van concrete fysische verschijnselen, mogelijkheid van een geometrische ethica) geheel aan Spinoza zijn ontleend. Dat geldt ook voor de politieke theorie in zijn *Two Treatises of Government* (1689), dat hij overigens voor zijn vlucht naar Holland had geschreven. Beiden fundeerden hun politieke theorie op de *consensus / consent* van het volk.³² Terwijl de vakliteratuur deze hoogst belangrijke bloedlijn van Locke onbesproken laat, zag Rebecca Goldstein, auteur van *Betraying Spinoza. The renegade Jew who gave us modernity* (New York 2006) onlangs wel kans om die adequaat aan de orde te stellen in de *New York Times* van 29 Juli 2006 en aldus een stok in het hoenderhok te werpen:

But Locke had himself been influenced by Spinoza's ideas on tolerance, freedom and democracy. In fact, Locke spent five formative years in Amsterdam, in exile because of the political troubles of his patron, The Earl of Shaftesbury. Though Spinoza was already dead, Locke met in Amsterdam men who almost certainly spoke of Spinoza. Locke's library not only included all of Spinoza's important works, but also works in which Spinoza had been discussed and condemned. It's worth noting that Locke emerged from his years in Amsterdam a far more egalitarian thinker, having decisively moved in the direction of Spinoza. He now accepted, as he had not before, the fundamental egalitarian claim that the legitimacy of the state's power derives from the consent of the governed, a phrase that would prominently find its way into the Declaration [of Independence].

De bemiddelaar Philippus van Limborch en diens verhouding tot Spinoza

Deze John Locke nu, reeds voor zijn aankomst in Rotterdam (7-9-1683) boordevol met Spinoza's paradoxale heterodoxie, kwam tijdens zijn Hollands asiel in contact met Philippus van Limborch (1633-1712) en werd in een frequente persoonlijke omgang diens intieme vriend, een zeer vertrouwde relatie die ook volop in stand bleef nadat hij tijdens de Glorious Revolution naar Engeland was teruggekeerd. Van Limborch was sedert 1668 hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium. Evenals Locke was hij 'latitudinair' en ruimdenkend, anders gezegd, tolerant van opvatting. Beiden huldigden een praktisch of

³⁰ Bodl. Library MSS Locke f.27. 'Ludovicus' is de gelatiniseerde voornaam van Lodewijk Meyer, die de praefatio schreef en daarin een aantal van Spinoza's radicale proposities onthulde die afweken van Descartes. Ik dank Dr. Paul Schuurman, die Locke's manuscripten transcribeert voor een academische uitgave door de Clarendon Press, voor een copie van deze aantekening, die o.a. vermeld wordt in R. Klibansky and J.W. Gough (eds.), John Locke, *Epistola de Tolerantia* (Oxford 1968) p. xxxi.

³¹ Zie ook P. Laslett & J. Harrison, *The Library of John Locke* (Oxford 1965).

³² Zie hierover Wim Klever, *John Locke* o.c. p. 82-89 of het respectievelijke deel van de e-publikatie. .

ondogmatisch Christendom. Leerstukken als dat van de triniteit of predestinatie vonden zij niet essentieel.

In de boeken staat dat Van Limborch Spinoza fel bestreed.³³ Dat was ook zo. Maar die bestrijding geeft wel te denken wanneer men er nader kennis mee maakt. Spinoza blijkt dan niet minder dan een levenslange obsessie te zijn voor Van Limborch, waarvan hij zich maar niet kon bevrijden. Spinoza-1663 was hem niet ontgaan omdat hij later de oncartesiaanse inhoud ervan voortreffelijk wist samen te vatten naar aanleiding van *Burmannonorum Pietas*.³⁴ In 1671 schrijft hij aan de Utrechtse Cartesiaan Lambertus van Velthuysen zijn mening over Spinoza's TTP: "Ik ben het geheel met u eens, dat de auteur op sluwe en bedekte manier het atheïsme onderwijst [...] en geen god erkent buiten dit universum [...] In dit oordeel word ik bevestigd door een colloquium dat ik onlangs had met een lid van die bende."³⁵ Die zei dat god de zelfstandigheid (*ipstantia*) is en dat alle particuliere dingen [...] slechts wijzen (*modos*) in die unieke zelfstandigheid zijn". Weer een tiental jaren later schrijft hij een heftige brief aan zijn vriend Jean Leclerc. "De TTP heeft in ons vaderland menige ziel besmet en geheel afkerig gemaakt van de godsdienst [...] De auteur spreekt zich nergens openlijk uit, maar laat de lezer in onzekerheid over de precieze betekenis van zijn woorden [...] Ik vind hem een soort weerwolf (*versipellem*), die zijn schadelijke sententie langs omwegen laat binnendruppelen in onvoorzichtige zielen [...] De *Ethica* is zo obscuur dat men een Oedipus nodig heeft om de echte bedoeling eruit te halen [...] Ik herinner mij dat ik voor een zestal jaren aanzat aan een maaltijd, waar buiten mijn verwachting ook deze auteur te gast was. Onder het gebed gaf hij blijk van zijn ongodsdienstig gemoed; met gebaren trachtte hij ons die tot God baden, belachelijk te willen maken".³⁶ Dit uittreksel is meer dan voldoende om te bewijzen dat Spinoza Van Limborch's gemoed flink opwond en hem ook danig in verwarring bracht. De hier weggelaten passages laten zien dat naast zijn naturalisme vooral ook zijn determinisme hem bezig hield.

Locke heeft flink rondgereisd in Holland en in Friesland, maar heeft toch ook verschillende periodes van 4 of 5 maanden achtereen in Amsterdam vertoefd. Zijn journaal staat ons toe zijn verblijfplaatsen nauwkeurig na te gaan.³⁷ Hij woonde er onder een schuilnaam in het huis van een Van Veen. "Vaak bezocht ik hem daar in zijn eenzaamheid en converseerde ik met hem vele uren aan een stuk", herinnerde Van Limborch zich later. "Hij vertrouwde mij zijn testament en andere waardevolle dingen toe en gaf mij op schrift de namen van zijn meest nabije relaties, zodat ik met hen zou kunnen communiceren in het geval hem iets overkwam".³⁸ De brieven die de twee elkaar, meestal in het Latijn, schreven, zijn ontelbaar. Locke bezocht ook de Utrechtse professor J.G. Graevius en onderhield later nog schriftelijke contacten met hem. Deze Graevius was op zijn beurt geboeid door en uitstekend geïnformeerd over alles wat Spinoza en zijn volgelingen aanbelangt en fungeerde daaromtrent als een doorgeefluik naar Leibniz.³⁹

Thans is alles bijeen gesprokkeld wat nodig is om de reeds geciteerde brief van Van Limborch aan Locke en de vele vervolgbrieven op hun precieze strekking te kunnen interpreteren. Drie nogal bedaagde leeftijdgenoten (Hudde 69, Van Limborch 64, Locke 65)

³³ Zie bijvoorbeeld *Grote Winkler Prins*, deel 12 (Amsterdam 1972) p.74.

³⁴ Zie De Beer, *Correspondence*, no. 2742

³⁵ Op grond van de volgende zin moet dit Adriaan Koerbagh zijn geweest, die echter niet meer in leven is!

³⁶ De in de UBA bewaarde brieven zijn gepubliceerd in de herdruk (Utrecht 1980) van K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten* (1986).

³⁷ Zie de *John Locke Chronology* eerder genoemd website van John Attig.

³⁸ Zie Woolhouse, o.c., p. 220.

³⁹ Wim Klever, "Information on Spinoza and some of his acquaintances", *Studia Spinozana* 8 (1992) 293-309.

die de revolutionaire eeuw van Descartes' en Spinoza's moderniteit van nabij hebben meegemaakt en daardoor alle drie werden geraakt tot in het diepste van hun ziel, zien wij met elkaar communiceren, als in een conclaaf, over een uiterst belangrijk onderdeel van het Anti-Cartesianisme. Wij lazen reeds dat Hudde zeer ingenomen was met Locke's nieuwste publicatie *The Reasonableness of Christianity* (1695). Hij had het boek zelfs tweemaal doorgenomen. Wat zou hem daarin hebben aangesproken? Onbetwist is dat Locke daarin, op basis van een kritische lezing van de *Evangelien* en de *Handelingen*, het eenvoudige en ondogmatische Christendom, bestaande in de gelovige overgave aan Jezus de Messias en de gehoorzame uitvoering van zijn prediking, verantwoordt als een juiste vorm van authentiek Christendom. Reeds in het voorwoord geeft hij lucht aan zijn "dissatisfaction with the systems of divinity". In het hele werk blijkt zijn "aversion to theological or ecclesiastical authorities".⁴⁰ Het zal Hudde geen moeite hebben gekost om daarin een echo te beluisteren van de hermeneutiek van de TTP, welks pleidooi voor *libertas philosophandi* Locke reeds had overgenomen in zijn *Epistola de tolerantia* (1690). In *Reasonableness of Christianity* wordt de *convenientia fidei et rationis* evenals bij Spinoza in die zin gestalte gegeven – en dat nog wel in woorden waarin men gemakkelijk crypto-citaten van Spinoza kan herkennen – dat het er niet toe doet of men door nadenken dan wel door gelovige volgzzaamheid wordt bewogen om rechtvaardigheid en naastenliefde te beoefenen. Het komt immers op de praktijk aan. Voor de 'mass of mankind' (Spinoza: *universum humanum genus*) is alleen het geloof de geschikte weg. Locke werd daarop door John Edwards in diens *Socinianism Unmask'd* (1696) aangevallen en beticht van 'double Christianity'. Voor de goede verstaander had Edwards wel een punt! In zijn 'pseudo-refutatie' van Uriel da Costa's fameuze maar 'spinozistische' *Exemplar humanae vitae*, welk manuscript hij niet zonder sympathie volledig publiceerde in zijn *De veritate religionis Christianae* (1987), nam Van Limborch trouwens een vergelijkbaar standpunt in.⁴¹

Hudde's vraag aan Locke doorgespeeld en diens voorlopige antwoord

Het kan niet verbazen dat het in brief 2318 gerefereerde gesprek tussen twee mensen, die beiden door Spinoza waren gebiologeerd, voor Hudde een gereede aanleiding vormt om de kwestie die hij vroeger aan Spinoza had voorgelegd, ook eens door Locke te laten oplossen, temeer daar Van Limborch hoog had opgegeven van diens filosofische kaliber. Geen wonder ook dat Hudde, gezien de intensiteit waarmee hij vroeger Spinoza onder methodologische druk zette, nogal sterk aandrang bij Van Limborch om hem bij zijn Engelse vriend te introduceren en zelfs aan te zetten tot de fabricage van een antwoord, mocht hij het onderwerp in zijn *Essay* niet hebben behandeld. Zijn ongeduld was zo groot dat hij na enkele dagen al liet navragen of er al werk van was gemaakt:

Binnen drie dagen liet hij mij er aan herinneren en bij mij informeren, of ik al had geschreven en een antwoord had ontvangen. Ik had niet verwacht dat hij er zo gespannen naar uitzag. Omdat ik nu zie dat de zaak hem na aan het hart ligt, kan ik mijn schrijven niet langer uitstellen. Ik vraag u om, als uw werkzaamheden het toestaan, mij een antwoord te doen toekomen dat ik hem kan voorlezen. Gelieve uw brief dan zo op te stellen, dat hij niet in het minst kan vermoeden, dat ik zijn identiteit op de een of

⁴⁰ Zie John Locke, *The Reasonableness of Christianity*. Edited with Introduction and notes by John C. Higgins-Biddle (Oxford: Clarendon 1999), p. xix.

⁴¹ Zie J.P. Osier, *D' Uriel da Costa à Spinoza* (Paris 1983). Volgens Da Costa was een Openbaring niet nodig en biedt de wet van de natuur voldoende houvast als regel voor menselijk gedrag. Locke maakte in 1695 in zijn 'commonplace book' een aantekening over Uriel da Costa, die er volgens J. Higgins-Biddle (o.c. xxviii) op wijst, dat diens opvattingen een rol hebben gespeeld bij het schrijven van *Reasonableness*.

andere wijze heb geopenbaard. Dat zou hem namelijk minder aangenaam zijn. U zou het kunnen inkleden alsof ik u heb geschreven dat bij een discussie van enkele erudiete personen over deze materie iemand van hen, die u hogelijk waardeerde, de wens te kennen gaf om uw oordeel daarover te horen en daarenboven wilde weten of u deze kwestie in uw traktaat over het menselijk verstand wel of niet behandelt. U ziet hoe open ik u tegemoet tred en wat ik van uw vriendschap durf verwachten.⁴²

Burgemeester Hudde is ten eerste gesteld op geheimhouding van zijn interesse in dit soort onderwerpen. Niemand mag weten dat hij langs een omweg contacten heeft met de van atheïsme verdachte filosoof Locke.⁴³ Had hij niet ook alles in het werk gesteld om te voorkomen dat zijn naam zou verschijnen in Spinoza's *Opera Posthuma*? Maar, zoals straks zal blijken, Hudde was niet de enige die tot het uiterste ging om zich gedekt te houden.

Enkele weken later, op 29 October, wordt bij Van Limborch een tweeledige brief bezorgd. Een deel daarvan is in het Frans, maar in de hand van Coste. Locke voelt zich gestreeld door de waardering van Amsterdam's intelligentsia:

Si mon nom est venu à la connaissance de ces habiles gens avec qui vous vous entretenez quelquefois, et s'ils daignent parler des mes Ecrits dans les conversations que vous avez avec eux, C'est une faveur dont je vous suis entierement redevable. La bonne Opinion que vous avez d'une personne que vous voulez bien honorer de vôtre amitié les a prévenu en ma faveur. Je souhaiterois que mon Essai concernant l'Entendement fut écrit dans une Langue que ces excellens hommes pussent entendre, car par le jgement exact et sincere qu'ils porteroient de mon Ouvrage je pourrois compter surement sur ce qu'il y a de vray ou de faux et sur ce qu'il peut y avoir de toleraable. .. [Locke weidt dan uit over de goede ontvangst van de eerste drukken van de *Essay* en over de opmerkingen die aan de vierde druk zullen worden toegevoegd]. Et j'aurois volontiers satisfaire a votre desir ou au desir d'aucun de vos amys en y inserant les preves de l'unité de Dieu qui se presentent à mon esprit. Car je suis enclin à croire que l'unité de Dieu peut etre aussi evidemment demonstre que son existence ; et qu'elle peut etre établie sur des preuves qui ne laisseront aucun sujet d'en douter. Mai j'aime la Paix, et il y a des gens dans le monde qui aiment si fort les criailleries et les vaines contestations, que je doute, si je dois leur fournir de nouveaux sujets de dispute.

Locke acht zich dus in staat en *zou ook bereid zijn* om een onbetwistbaar argument voor Gods eenheid aan de in voorbereiding zijnde vierde druk toe te voegen, mits hij niet weerhouden zou worden door de gevaren daarvan. Zulk een argument zou namelijk, doordat het nieuwe stof voor bestrijding en verguizing zou leveren, zijn rust en vrede verstoren. Men moet dus aannemen dat hij, natuurlijk vanuit zijn lectuur van Spinoza's briefwisseling, terdege wist welk een politiek intolerabele beschouwing van hem gevraagd werd. Hij vervolgt zijn Franse brief dan met de loftuitingen op zijn *Reasonableness* dankbaar te incasseren, onder vermelding van het feit dat tal van lezers nogal gechoqueerd zijn door zekere gedachten hierin, "die niet geheel overeenkomen met de algemeen aanvaarde doctrines". "Mais sur cela je suis obligé de renvoyer ces Messieurs aux deux defenses que l'Auteur a faites de son Ouvrage". Voor de buitenwereld houdt hij tot zijn dood vast aan de anonimiteit van zijn geschriften.

Waarom hij eerst in het Frans schreef, wordt toegelicht in het afzonderlijk gedateerde Latijnse deel. Hij heeft het druk en zijn beheersing van het Latijn is niet zo goed. Hij wil niet dat de erudiete personen in Amsterdam hem zouden censureren vanwege een slechte stijl. Omdat de brief zou moeten worden voorgelezen aan de burgemeester, verkoos

⁴² Dit is het vervolg van het eerder gegeven citaat uit brief 2318.

⁴³ Wat betreft de verdenking van ketterse gedachten die Locke op zich laadde op grond van zijn anoniem gepubliceerde *Reasonableness* verwijs ik naar Woolhouse, o.c. p. 350-351.

hij daarom de Franse taal en liet hij de brief door een Fransman (Coste) uitschrijven. Wat dan volgt, eist onze volle aandacht.

Sinds ik in een polemiek ben verwickeld met de bisschop van Worcester (die mij om een vergezochte reden is aangevallen) is het in toga gehulde volk van theologen in een wonderlijke opwindning over mijn boek ontstoken en zit de tot nu toe geprezen dissertatie opeens barstens vol met dwalingen, of althans bevat zij de latente fundamenteën van dwaling en scepsis, die nu eindelijk door de vrome zorg van geleerde mannen moeten worden ontdekt. Wat betreft de eenheid van God, geef ik toe dat de argumenten waarnaar u verwijst niet geheel bevredigend zijn. Maar denkt u dat ook maar iemand die God erkent kan betwijfelen dat hij een is? Ik heb er nooit aan getwijfeld, ook al moet ik bekennen, dat het mij, nu ik er bij deze gelegenheid over nadenk, toeschijnt, dat de ziel op een wat hoger plan moet komen en de gewone manier van filosoferen moet verlaten, wil men zoiets filosofisch, of liever fysisch (*physice*) bewijzen. Doch dit zij slechts tegen u gezegd (*hoc tibi soli dictum sit*). Uw liefste echtgenote en uw kinderen groet ik met de hoogste achting.

Inderdaad was Locke reeds in 1695 fel aangevallen door bisschop Stillingfleet op grond van zijn *Essay*. De reden was helemaal niet zo vergezocht. Stillingfleet zag heel scherp dat hij in zijn onderscheid tussen drie kennissoorten het geloof onderaan plaatste en daaraan nooit meer dan een feitelijk-onbetwijfeld-zijn kon toekennen, terwijl hij daarboven en daarvan onderscheiden de intuïtie kenmerkte als de “*perception of agreements and disagreements between ideas derived from experience*”. De evidentie van die intuïtie en de daaruit afgeleide zekere kennis van de rede (*reason*) verhinderen ons om geloofsvoorstellingen aan te hangen die daarmee in strijd zijn, zoals de Drievuldigheid, de goddelijkheid van Christus, de latere verrijzenis van ons lichaam. Als kenner van de beschikbare literatuur wist hij, net als trouwens John Toland in zijn *Christianity not mysterious* (1696), dat de theorie die zekere kennis verankert in de overeenstemming of tegenstelling van ervaringsindrukken rechtstreeks en uitsluitend teruggaat op Spinoza.⁴⁴ En hij aarzelde niet om die ketterij (en zo veel andere Spinozistische items in Locke’s *Essay*) wereldkundig te maken tot ernstige belasting van de Christelijke naam van Locke, die heftig kon ontkennen en weerleggen zo veel hij wilde – hij deed dit in drie zeer lange verweerschriften - en kon roepen dat hij Spinoza niet of niet goed kende, hij was en bleef daarin ongeloofwaardig en machteloos als de locchenende Petrus.⁴⁵ In de geciteerde brief zien we daar de onwaarachtige sporen van. Ook in de zin, waarin Locke de onnozele uithangt en schrijft dat de eenheid van God voor hem nooit een kwestie is geweest, doch dit dan meteen weer ontkent voor het hogere-plan-denken, voor het fysische of zuiver wetenschappelijke denken.⁴⁶ Hoe durft hij dit beweren en zich opnieuw in een gevarezone begeven! ‘Praat er liefst met niemand over’ bezweert hij Van Limborch! Van veel moed getuigt dit niet.

Gedoe over geheimhouding

De schimmige veinzerij wordt voortgezet. Nadat Van Limborch in brief 2352 met permissie de naam van de hooggeplaatste persoon had onthuld (*est honoratissimus civitatis nostrae Consul D. Hudde*), geeft hij nog wat toelichtingen op zijn verzoek. Hij zou vooral met de vraag over Gods eenheid omhoog zitten omdat de heidenen meerdere goden aanvaardden

⁴⁴ Zie *Ethica* 2/29 scholium.

⁴⁵ “I am not so well read in Hobbes or Spinoza to be able to say what were their opinions in this matter”. Zie Sarah Hutton, “Edward Stillingfleet and Spinoza” en W. Klever, “Slocke, alias Locke in Spinozistic profile” in W. van Bunge & W. Klever (eds), *Disguised and over Spinozism around 1700* (Leiden: Brill 1996) 261-275 en 235-261; R. Woolhouse, o.c. p. 370-411.

⁴⁶ Dat de term ‘physice’ hier gebruikt wordt, is veelzeggend in verband met de methode van Spinoza en Hudde, die daarmee juist wordt getypeerd.

en zulks niet afdoende op basis van de Schrift kan worden bestreden! Verder zou een bewijs voor Gods eenheid op rationele, aan de natuur ontleende, gronden (*rationibus a natura petitis*) ook nuttig zijn voor een gemakkelijke afleiding van alle goddelijke attributen en onze plichten jegens God en de naasten. “Zelf heeft hij een bewijs geschreven, maar dat is te subtiel”. Hij verheugde zich over Locke’s brief, toen die hem werd voorgelezen.

Hij betreunde de lichtvaardig rond u aangezwengelde twist. Omdat u - om te voorkomen dat er wellicht buiten uw intentie zelfs maar een minieme aanleiding wordt verschaft voor nieuwe twisten of verdachtmakingen - er bezwaar tegen hebt uw argumenten in een publiek geschrift (*publico scripto*) naar voren te brengen, verzoekt hij u om ze *privaat (privatim)* aan mij mee te delen onder belofte van geheimhouding (*sub promisso silentii*). Hij heeft niet de minste intentie om ze te verspreiden (*evulgare*), doch wil ze verkrijgen voor eigen instructie en zijn bevestiging in de waarheid. De twee personen die ook nog bij ons gesprek aanwezig waren en in intieme vriendschap met mij zijn verbonden, zijn de advocaat van de Hollandse fiscus D. de Hertoghe en de advocaat Mr. Van den Ende. Behalve aan hen zal er aan geen sterveling iets worden meegedeeld. Of u moest de toestemming geven, dat is aan u, om ze ook aan Leclerc voor te lezen. Ik schrijf dit zonder dat hij er van weet. Gij zult er de burgemeester een zeer grote dienst mee bewijzen. En dat het enkel aan een paar trouwe vrienden wordt toegestaan er kennis van te nemen, die er bovendien geen enkel afschrift van zullen krijgen, kan u toch niet mishagen. Ja, om hun des te decenter een afschrift te kunnen weigeren, zou ik u willen aanraden om dat in uw brief nadrukkelijk van mij te verlangen. Ik wil immers niet dat u bij het in toga’s gehulde volk nog meer in verdenking geraakt alsof u de fundamenten voor scepticisme verschaft.

Zal het antwoord dan zo’n buitengewoon gevaarlijke en politiek ontoelaatbare propositie zijn, dat Locke zulke extreme voorbehoedssmaatregelen wenst te zien getroffen? Locke zal er zijn redenen voor hebben gehad.⁴⁷ We zagen reeds dat ook Hudde publiciteit rond zijn contacten met Locke schuwde. Naar hedendaagse begrippen klinkt het allemaal wat overdreven. Wij vergeten dan echter dat in het Engeland van die dagen, maar ook in Holland, leven en welzijn in gevaar kwam voor al wie in geschrifte uit kwam voor zijn sympathie met Spinoza.

Locke (no. 2395) antwoordt weer in het Frans, omdat hij die taal beter beheerst dan Latijn. Eerst komt een hele bladzijde eerbetoon aan Hudde, die niet hypocriet lijkt. “La question que vous [Van Limborch] m’avez proposée, vient de la part d’une personne d’un genie si vaste et d’une si profonde capacité, que je suis confus de l’honneur, qu’il me fait de déferer si fort à mon jugement dans une occasion où il luy seroit plus avantageux et plus sûr de s’en rapporter à luy même ». Hij prijst Hudde’s grote wetenschappelijke kwaliteiten en formuleert dan, zoals eerder afgesproken met Van Limborch, de voorwaarden waaronder hij zijn verzoek inwilligt.

Je veux bien, Monsieur, que vous fassiez voir, s’il vous plait, ma Lettre à cet excellent homme et aux autres personnes qui se trouverent dans vôtre conference. Mais c’est aux *conditions suivantes* : la première que ces Messieurs me promettont de m’apprendre librement et sincerement leurs pensées sur ce que je dis ; la seconde, que vous ne donnerez aucune copie de ce que je vous écris à qui que ce soit, mais que vous me promettez de jeter cette Lettre au feu, quand je vous prierai de le faire. A quoy je serois bien aise que vous eussiez la bonté d’ajouter une troisième condition, C’est que ces Messieurs me feront l’honneur de me communiquer les raisons sur lesquelles ils établissent eux mêmes l’unité de Dieu

⁴⁷ Woolhouse (o.c. p. xl) onderstreept “Locke’s extreme caution and desire for secrecy [...] He feared persecution for heresy [...] Locke believed his theology to be truly unorthodox”. Zie hierover ook P. Laslett in de ‘introduction’ tot zijn uitgave van Locke’s *Two Treatises of Government* (Cambridge 1988) p. 62 e.v.

Deze préambule van het antwoord is interessanter dan het antwoord zelf dat drie bladzijden beslaat. Inhoudelijk paraphraseert het gedeeltelijk Spinoza's onschuldige betoog in de brieven 34 en 35. Enigszins nieuw is de stelling dat "deux etres Tout-puissans sont incompatibles". De ene almachtige moet dan willen wat de andere wil, als gevolg waarvan zijn wil noodzakelijk bepaald wordt door de wil van de andere; en dus niet vrij is; en dus niet ten hoogste volmaakt. Zijn langgerekt betoog afrondend dekt Locke zich in met een soort agnosticisme, waarbij hij het in zijn mond nogal gewaagde woord 'substantie' bezigt: "Pour moy qui ne connois pas ce que c'est la Substance de la Matière, je connois encore moins ce que c'est que la Substance de Dieu, mais je sçai pourtant que cette Substance est quelque chose, et qu'elle doit exclure d'où elle est toutes les autres Substances de la même espèce ». Locke beperkt zich dus tot het min of meer traditionele bewijs voor Gods eenheid zonder zich enigermate uit te laten over de aard van de goddelijke substantie, waar het Hudde natuurlijk om te doen was. Was hij oprecht met zijn bewering niet te weten wat de goddelijke substantie is? Zeker niet, gezien hij in de *Essay* 4.10.5 schrijft dat de goddelijke oorzaak noodzakelijk moet bezitten wat de mens in zijn existentiële eenheid bezit (materie en denken). Durfde hij dat niet prijs te geven?⁴⁸

Teleurstelling bij Van Limborch en voorstel tot aanpassing

Op 11 Maart 1698 (no. 2406) schrijft Van Limborch het antwoord van 21 Februari pas na het vertrek van zijn zoon te hebben ontvangen en het ook onmiddellijk aan Jean Leclerc te hebben voorgelegd. Zij vonden er niets in dat aanleiding zou kunnen geven tot laster of kritiek. Zij zeggen tevreden en verheugd te zijn over het nieuwe, toegevoegde, argument, maar moeten dit wel huichelen, omdat Van Limborch vervolgt: "Ik twijfel echter of dit naar de smaak van de Cartesianen zal zijn". Bedoelde Cartesianen zijn natuurlijk de radicale, Descartes verbeterende Cartesianen van Amsterdam, die Borch herhaaldelijk noemde in zijn reisverslag en waartoe zeker ook Hudde behoorde. Maar geen nood; samen doen ze een voorstel aan Locke om het geleverde doch onbevredigende antwoord aan te passen. Zij laten (1 April, brief 2410) Locke niet in onzekerheid over het waarom.

Ik heb de brief samen met Leclerc bestudeerd. Wij oordelen, dat u de eenheid van het wezen Gods hebt aangetoond met onoverwinnelijke argumenten en dat uw bewijsvoering niets te wensen overlaat. Toch hebben wij geoordeeld, dat uw brief nog niet aan de burgemeester moet worden getoond. De burgemeester is namelijk fervent aanhanger van de Cartesiaanse filosofie [...] In het begin, waar u de status quaestionis stelt, beschrijft u God als het zijnde dat oneindig, eeuwig, onlichamelijk etc. is. Nu is bekend, dat de Cartesianen het woord 'onlichamelijk' verafschuwen, omdat het negatief is en niets positiefs uitdrukt. Zij substitueren daarvoor het woord 'denkend' (*cogitans*) en beroemen zich erop dat het elk idee van een lichaam uitsluit en affirmatief of positief is. Kan nu niet, om ter wille van hen te voorkomen dat het overigens solide argument wordt versmaad, worden toegevoegd: 'onlichamelijk of denkend' (*curs.wk*) of iets dergelijks? Neem ons, geachte heer, onze vrijmoedigheid niet kwalijk! Er ontbreekt niets in uw redenering. Wij zouden willen, dat zij, als het kan, met een minuscule wijziging geheel en al behaagt aan die edelachtbare heer, tot wiens behagen gij het hebt geconcipieerd. Ik moet nog wat anders kwijt. Ik geloof dat het mij kan worden aangerekend dat ik u de bedoeling van de burgemeester niet volledig heb onthuld.

⁴⁸ Brief 2395 (21 Februari 1698) deed er tamelijk lang over om te arriveren. Op 1 Maart schrijft Van Limborch inmiddels een lange persoonlijke brief naar Locke (no. 2400) over de reis van zijn zoon naar Engeland en Locke's begeleiding van hem, aan het eind waarvan hij Locke nog eens herinnert aan Hudde's dringend verzoek.

En nu volgt de verklaring dat hij eigenlijk een apriori-bewijs wil krijgen. “Als u denkt dat er daarom iets moet worden toegevoegd om de nieuwsgierigheid van de heer burgemeester geheel te bevredigen, zal ik dat afwachten. Intussen zal ik de brief angstvallig bewaren en aan niemand laten zien”.

Van Limborch en Leclerc zijn wel erg bezorgd over de goede ontvangst van de bijdrage uit Engeland bij het heerschap, dat zij ten koste van alle moeiten wensen te gerieven.

Discussie tussen Van Limborch, Locke en Hudde over de Franstalige antwoordbrief

Nu Locke beter is geïnformeerd over achtergrond en bedoeling van Hudde's vraagstuk, wil hij gaarne meewerken aan de verandering van zijn antwoord in een richting die de instemming van Hudde zal kunnen verkrijgen. De goede relaties met dit machtige personage gaan kennelijk boven alles. Er ontspint zich nu een discussie tussen Locke en Van Limborch over de juiste aanpassing. Locke doet daarbij alsof zijn neus bloedt en hij niet zo goed op de hoogte is van het Cartesianisme, terwijl wij toch weten dat hij een flink deel van zijn jonge jaren heeft gewijd aan een intensieve bestudering van Descartes' werken.⁴⁹ En wie de *Essay* zorgvuldig leest – dat had Van Limborch nog niet kunnen doen – ontdekt daarin menig soms ook sarcastische aanval op de Cartesianen. “They make the soul and the man two persons” (2.1.12), wat een ‘absurdity’ is (2.1.15). De ziel is geen ‘thinking thing’ of een ‘substance that always thinks’ (2.1.19). Dat ging over de mens en de menselijke ziel. Nu gaat het over God of de Geest (met hoofdletter):

Indien de Cartesianen ten aanzien van de Geest zo zijn te verstaan dat zij Denking is en niet een denkende substantie, erkennen zij God met woorden doch loochenen zij hem metterdaad (*Si Cartesiani ita intelligendi sint de Spiritu quod sit Cogitatio et non substantia cogitans verbis sane deum ponunt re tollunt*). Denking is immers een handeling die niet op zich bestaat, maar van een substantie is (Brief 2413).

Locke is niet bereid om het woord ‘*incorporeus*’ te laten vallen, ten eerste omdat hij geacht wordt niet te weten dat Hudde Cartesiaan is, en ten tweede omdat iedereen die correct denkt over God “alle materie of lichamelijke uit hem moet verwijderen. Denking (cogitatio) doet dit niet, ondanks de tegenovergestelde bewering van de fanatieke Cartesianen”. De uitdrukking ‘denkende substantie’, die hij toestaat, is evenwel op zich ruim genoeg om Gods natuur ook materieel op te vatten. Heeft hij door deze dubbelzinnigheid de deur toch op een kier willen zetten? In ieder geval wordt de voor Hudde bestemde Franstalige brief slechts marginaal aangepast.

Op 6 Mei (in 2432) vertelt Van Limborch aan Locke omstandig over de voorlezing. De edelachtbare was natuurlijk niet helemaal tevreden. Hij had geen bezwaar tegen Locke's bewijs van de eenheid Gods op basis van de definitie van God als alomvattende volmaaktheid. Maar hij zocht nu juist een argument, dat niet zou uitgaan van een definitie van God (als een zijnde dat door de noodzakelijkheid van zijn natuur bestaat), maar uit onze natuurlijke rede en dat ons zou voeren *naar* een definitie van God (*per quod in definitionem Dei deducamur*) als een zodanig wezen, dat er daarvan niet meerdere kunnen bestaan. “Dit, zegt hij, wordt door alle theologen en filosofen, ja door Descartes zelf, verondersteld, niet bewezen”. Zelf zou Hudde zo'n bewijs voor zichzelf hebben opgesteld. Van Limborch gelooft

⁴⁹ Zie John Milton, “Locke, Medicine and the Mechanical Philosophy”, *British Journal for the History of Philosophy* (1988) 351-379 en Idem, “Locke at Oxford” in G.A.J. Rogers (ed), *Locke's Philosophy, Content and Context* (Oxford 1994).

dat hij dat voor zich houdt om het later te vergelijken met wat Locke zal aanbieden. Hij doet dan enkele suggesties om onderdelen van de bewijsvoering te herschikken. De kern ervan moet echter toch blijven, dat het zijnde dat alle volmaaktheden in zich bevat wel één moet zijn. En dan komt hij met een denkbeeldige objectie, die kennelijk van Hudde afkomstig is.

Tegen die volgorde wordt echter deze moeilijkheid opgeworpen (ik spreek in de termen van hen die haar opperen) dat wij twee wezenlijk geheel verschillende naturen erkennen als bestaande (*quod deprehendamus esse duas naturas tota essentia diversas*), namelijk denking en uitgebreidheid. Gesteld nu dat er een eeuwige en onafhankelijke denking bestaat waarvan ik afhang, dan zou iemand kunnen volhouden, dat er ook een eeuwige uitgebreidheid of materie bestaat, geheel autonoom en allerminst van de eeuwige denking afhankelijk. Aldus zouden twee eeuwige zijnden worden gesteld. En zou uit het poneren van de eeuwige en onafhankelijke materie allerminst volgen, dat zij alle volmaaktheden in zich omvat.

De echte objectie is natuurlijk dat God als zuivere of onlichamelijke geest niet alle volmaaktheden in zich bevat en daarom niet staande kan worden gehouden. Van Limborch put zich dan uit in nog wat methodologische beschouwingen over het onderwerp, die echter weinig verhelderen, en besluit enigszins laconiek: “Dit was de kern van de opmerkingen van de Edelachtbare, voorzover ik zijn bedoeling heb gevat” (*quantum ego mentem ejus percepi*). Zelf betwijfelt hij of Hudde’s argumentatie steekhoudend is. “Bekeken moet worden of de rede ons toestaat om een eeuwige en volmaakte materie te poneren”. Is de materie niet “een inerte substantie die beweging en leven ontbeert”? Dit was Descartes’ opvatting (de uitgebreidheid als een ‘*moles quiescens*’) die Spinoza in brief 81 aan Tschirnhaus scherp afwees als ‘nutteloos, ja absurd’.⁵⁰ Deze brief moet aan alle drie discussianten bekend zijn geweest. De opmerking van Van Limborch, wellicht ook van Hudde zelf, is dus een regelrechte uitdaging aan het adres van Locke. Waarom moet materie zo levenloos en ondenkend worden opgevat? Waarom kunnen denken en materie geen eenheid vormen? “De edelachtbare heer verzoekt mij om u nauwkeuriger uiteen te zetten wat voor type bewijs hij verlangt en beveelt mij om u uit zijn naam hoogst vriendelijk te groeten en u een goede gezondheid toe te wensen.” Gelukkig, voegt hij nog toe, had hij niet gevraagd om een afschrift van de brief. “Zou hij dat wel gedaan hebben, dan zou ik het hem discreet hebben geweigerd”.

Nu zit Locke voor het blok of, moderner gezegd, is hij aan de bal. En zoals bij het voetbal kan een speler een prachtige voorzet verprutsen. Maar een voetballer doet zulks niet opzettelijk, Locke daarentegen lijkt bewust te kiezen voor het pingelen en schuiven met dezelfde abstracte begrippen zonder zich te wagen aan een uitbraak. Het is de angst, die hem weerhoudt, niet de angst voor mislukking maar de angst voor de verspreiding van kettters geachte theorieën. “Graag gehoorzaam ik aan de orders van die grote man, die mijn bespiegelingen, hoe gering ook, zo gunstig opneemt”. Maar de gehoorzaamheid is, zoals gezegd, slechts een herhaling van zetten. Ieder die op zichzelf reflecteert, zal erkennen dat er van alle eeuwigheid een intelligent wezen moet bestaan. Ieder die nadenkt zal dat ook als een oneindig wezen beschouwen. “Or je dis qu’il ne peut y avoir qu’un Etre infini et que cet Etre infini doit être aussi l’Etre éternel [...] C’est là, selon moy, une preuve à priori que l’Etre éternel indépendant n’est qu’un et si nous y joignons l’idée de toutes les perfections possibles ... (Brief 2444). De voortzetting van de gedachte is overbekend en brengt niets nieuws. Laat die ‘excellente man’ zijn eigen, geheim gehouden, argumentatie nu eens aan ons voorleggen, suggereert hij.

⁵⁰ Zie hierover Wim Klever, “Moles in motu: principles of Spinoza’s physics”, *Studia Spinozana* 4 (1988) 165-194.

Het kan niet verbazen dat het vlakke afgietsel van de eerste voor te lezen brief bij de Magnificus hetzelfde onbehagen wekt: “*non tamen in tua argumentatione acquiescit*” (brief 2460). Anderzijds wilde hij ook niet zijn eigen argumentatie meedelen.

Of hij dat later zal doen, betwijfel ik. Hem weerhoudt dezelfde bezorgdheid als u (*Idem ipsum qui te scrupulus retinet*). Hij vreest de onbillijke veroordelingen (*iniquas censuras*) van de theologen, die alles wat niet afkomstig is uit hun school zwart markeren en met de infame nomenclatuur van de meest gehate ketterijen aan de kaak stellen. In een wat langduriger onderhoud, dat hij zei met mij te willen afspreken, zal ik echter toch proberen, of ik enigszins kan los krijgen, wat hij perse niet schriftelijk wil overgeven (2460).

Burchard de Volder opgenomen in het conclaaf voor de juiste woordkeuze

Locke en Van Limborch komen er samen niet uit. Zij slagen er niet in om aan Hudde's specifieke eisen te voldoen. Daarbij is het een bijna onoverkomelijke moeilijkheid dat noch Hudde noch Locke strijden met open vizier. Beiden zijn als voor de dood benauwd voor censuur en bedreigingen als gevolg van publicaties van hun hand. Brieven werden in die tijd beschouwd als min of meer openbare stukken, die hen in grote moeilijkheden zouden kunnen brengen.

Inmiddels is het vakantietijd en krijgt Van Limborch – na ‘ingeplande’ uitnodiging? - hoog vriendenbezoek uit Leiden, waardoor het in het slop geraakte overleg een verrassende nieuwe impuls kreeg, die tot een echte oplossing voert voor de Hudde-kwestie.

Sedert mijn laatste brief was er geen gelegenheid meer voor een gesprek met de Magnificus. Hij heeft een lichte koorts gehad. Doch ook al zou ik hem vaker ontmoeten, ik heb het opgegeven iets meer van hem te weet te komen. In deze vrije Hondsdagen was de heer De Volder, hoogleraar in de filosofie⁵¹ aan de Leids-Bataafse Academie enkele dagen bij ons op bezoek. Aan hem verhaalde ik mijn gesprekken met de Edelachtbare. Ik voegde er aan toe, dat ik graag van hem zou willen horen, met welke argumenten hij de eenheid van het door zichzelf bestaande en volstrekt autonome zijnde dacht te adstrueren. De Volder antwoordde, dat hij daarover reeds vele jaren met hem [Hudde] gesprekken had gevoerd, maar dat hij geen andere argaumenten heeft dan die hij mij had meegedeeld. Hij zou reeds lang met die kwestie bezig zijn en haar ook hebben voorgesteld aan Benedictus de Spinoza, die daarop geantwoord heeft in drie brieven, namelijk 34, 35, en 36.

Was dat even een opluchting voor Van Limborch!

Wie is De Volder? In 1643 te Amsterdam geboren en van huis uit Lutheraan was hij daar zijn intellectuele loopbaan begonnen onder de professoren Arnold Senguerdius en Alexander de Bie. Vermoedelijk is hij in die jaren, mogelijk via de gemeenschappelijke vriend Jean Leclerc, bevriend geraakt met Van Limborch. Amsterdam was niet zo groot dat studentikoze bollebozen elkaar konden mislopen. Na in Utrecht zijn doctorsgraad te hebben behaald onder de natuurkundige Cartesiaan Professor de Bruyn, zette hij in Leiden zijn studie voort in de geneeskunde. Daar werd hij in 1670 benoemd in de filosofie, in 1682 in de wiskunde. Tot enkele decennia geleden werd in de geschiedschrijving van de natuurkunde aangenomen dat er geen enkele relatie was tussen De Volder en Spinoza. In een aparte studie, die inmiddels internationale adhesie heeft gekregen, heeft ondergetekende aangetoond dat het tegenovergestelde het geval is. Niet alleen was er een duidelijke relatie, De Volder, zo blijkt uit secundaire bronnen en de analyse van zijn geschriften, was doordrenkt van het Spinozisme en heeft ook zelf nog met Spinoza vriendschappelijke

⁵¹ ‘Filosofie’ betekent in dit geval wiskunde en natuurkunde (*philosophia naturalis*).

contacten onderhouden.⁵² Zijn wetenschappelijk gezag torende hoog uit boven dat van zijn collega's en heeft diepe indruk gemaakt op zijn eminente leerling Herman Boerhaave, die op zijn beurt een verdere uitwerking gaf aan de principes van Spinoza.⁵³

De Volders handreiking

Wat Van Limborch ons nu openbaart over het gesprek met De Volder is van het allerhoogste belang in de onderhavige kwestie en reikt de oplossing aan. Omdat De Volder zegt dat hij het er al menigmaal met Hudde zelf over heeft gehad, moeten wij concluderen dat Hudde jegens Van Limborch een toneelstukje heeft opgevoerd. Hudde moet al lang door zijn omgang met Spinoza en De Volder de apodictische demonstratie van de eenheid van denken en materie in God (en in ons zelf en in alle dingen) hebben bezeten. Voor Van Limborch houdt hij zich echter van de domme en wil hij zich niet openlijk uitspreken. Of was het Van Limborch zelf die de 'Hudde's kwestie', hem uit de *Opera Posthuma* bekend, bij hem aan de orde stelde omdat het zijn persoonlijke probleem was? En van Hudde kan het natuurlijk een slimme opzet zijn geweest om Locke uit zijn tent te lokken? In ieder geval is De Volders 'weerlegging' van Hudde al te doorzichtig. Maar dat is de sluwe techniek van het post-Spinozistische tijdperk, waartoe iedere bewonderaar van Spinoza wel zijn toevlucht moest nemen: de pseudo-refutatie, goed uitleggen hoe het volgens hem zit en het dan toch afwijzen. Precies in deze eindjaren van de eeuw was Pierre Bayle daarin de grootmeester bij uitstek.⁵⁴ De Volder zelf verloochende ook zijn Spinozistische 'ziekte' toen hij daar twee jaar later op werd aangevallen door Leibniz.⁵⁵

Hij [De Volder] voegde er aan toe dat hij geenszins zijn goedkeuring kon hechten aan de redenering van de Edelachtbare heer, waardoor hij beweert, dat bij de veronderstelling, dat er een op zich bestaande denking en daarenboven een materie of uitbreiding bestaat, geen van beide kennis van de ander kan hebben. De uitbreiding kan, zo zei hij, natuurlijk geen kennis van de denking hebben, maar het is uitgesloten dat de denking geen kennis van de uitbreiding heeft (*fieri autem non posse, quin Cogitatio cognitionem sit habitura Extensionis*).

Denken kan geen denken van niets zijn. Elk denken heeft een object en dat object kan alleen de uitbreiding zijn. Dat betekent dat de materie zelf zichzelf denkend is. Wat geldt voor de mens, geldt voor het universum. "Het object van de idee die de menselijke ziel constitueert

⁵² Zie Wim Klever, "Burchard de Volder (1643-1709). A crypto-Spinozist on a Leiden cathedra", *LIAS* 15 (1988) 191-241. Zie ook hoofdstuk 11, "Het onversneden rationalisme van Burchard de Volder" in mijn *Mannen rond Spinoza*, o.c. p. 205-229, waarin enkele nieuwe gegevens zijn verwerkt. Zie ook St. Nadler, *Spinoza. A life* (Cambridge 1999) 195 en Jonathan Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001) passim. Einde tachtiger jaren van 2008 heb ik aan de KNAW voorgesteld om een academische heruitgave van alle werken van Burchard de Volder op gang te brengen en te financieren. Terwijl zijn positie nu belangrijk wordt geacht en er in Engeland een kritische editie van zijn uitvoerige briefwisseling met Leibniz wordt verzorgd door Paul Lodge, is er nog geen teken van herwaardering in Nederland bespeurbaar. Wel werd er naar aanleiding van mijn brief een onderzoekscommissie ingesteld en werden daaropvolgend voorzieningen getroffen voor nieuwe uitgaven (die indirect nog hebben geleid tot de oprichting van het Huygensinstituut), maar waar het mij om te doen was, publicatie van het werk van De Volder, daar is door oneigenlijke en betreurenswaardige verwickelingen niets van gekomen.

⁵³ Zie Klever, "Herman Boerhaave (1668-1738) oder Spinozismus als rein mechanische Wissenschaft des Menschen", in J.H. Schoeps en M. Walther (Hrsg.) *Spinoza in der Europäischen Geistesgeschichte* (Berlijn 1994) 75-95 en Idem, *Boerhaave 'Sequax Spinozae'. De beroemde medicus als volgeling van Spinoza en eminente uitlegger van de Ethica* (Vrijstad 2006).

⁵⁴ Er bestaat geen beter boek over Bayle en deze techniek dan Gianluca Mori, *Bayle philosophe* (Paris 1999).

⁵⁵ Zie *Mannen rond Spinoza* o.c. p. 225-226.

is het lichaam en niets anders”.⁵⁶ En algemener: “de denkende substantie en de uitgebreide substantie zijn/is een en dezelfde substantie, die nu eens onder dit en dan onder dat attribuut wordt begrepen”.⁵⁷

De materie is in tijd en ruimte onbegrensd en oneindig, navenant ook de denking, elk in zijn soort. “Daaruit volgt, concludeerde ik [Van Limborch] dat ook andere attributen kunnen worden bewezen. Eenmaal gegeven de oneindigheid kan ook bewezen worden dat er meerdere attributen moeten zijn, zonder hetwelk geen oneindigheid kan bestaan, *hetgeen hij [De Volder] niet ontkende*”. Zo mondde het gesprek, door een wisselspel van aangeven en bevestigen tussen de partners, tenslotte uit in Spinoza’s definitie van God: “Onder God versta ik het absoluut oneindige zijnde, dat is een substantie die bestaat uit oneindig(e) attributen, waarvan elk het eeuwige en oneindige wezen uitdrukt”.⁵⁸

De boodschap van dit openhartige verslag kan voor Locke geen verrassing zijn geweest. Uit de *Essay* en zijn aantekeningen in zijn exemplaar van de *Opera Posthuma*, dat in de University Library van Edinburgh wordt bewaard, blijkt dat hij de *Ethica* tot op de letter heeft uitgespit en dus ook de gegeven citaten tot zich moet hebben genomen.

Locke kruipt uit zijn schulp en manifesteert zich met De Volder als Spinozist

De ‘ideeengeschichtliche’ thriller komt tot een hoogte- en eindpunt. In zijn brief van 4 October 1698 (no. 2498) blijkt Locke gecharmeerd te zijn door de toelichting van De Volder en bekent hij de inhoud daarvan ook wel ‘enige tijd te hebben vermoed’.⁵⁹ Hij laat zijn epistel nog steeds vergezeld gaan van beschermingsconstructies. Een reguliere formalisatie van het argument door Hudde zou hem niet onwelkom zijn. “In een zaak van zo’n grote importantie wenst hij niet zichzelf te bedotten door te steunen op een vals of bedrieglijk fundament”. Eventueel, wanneer Hudde daar geen bezwaar tegen heeft, zal hij het publiceren in de volgende editie van zijn *Essay*, al of niet onder vermelding van de auteur. Hij komt er nu rond voor uit, dat de formuleringen van de orthodoxe Cartesianen voor hem onbegrijpelijk en onaanvaardbaar zijn:

Immers, wat een oneindige denking betekent, ontgaat mij volledig. Op geen enkele wijze kan ik overtuigd raken van de mogelijkheid van een op zich bestaande denking, wel van een denkende zaak of substantie, en dat van die denkende zaak of substantie kan worden bevestigd dat zij eindig of oneindig is (*Nulla enim modo mihi in animum inducere possum Cogitationem per se existere, sed rem vel substantiam cogitantem, eamque esse de qua affirmari possit esse vel finitam vel infinitam*). Zij die gewoon zijn om anders te spreken, lijken mij met zulk een onzekere uitdrukking ik weet niet wat voor obscure of frauduleuze opvatting te bieden en alles in duisternis te hullen. Of het althans niet aan te durven om klaar en helder uit te spreken wat zij denken en daarbij een niet geheel gezonde hypothese te begunstigen”.⁶⁰

⁵⁶ *Ethica* 2/13.

⁵⁷ Scholium bij *Ethica* 2/7.

⁵⁸ Definitie 6 van *Ethica* 1.

⁵⁹ *Id quod ex te et Domino Woldero nuper didici aliquamdiu suspicatus sum*.

⁶⁰ In dezelfde brief gaat Locke nog in op enkele andere punten, die Van Limborch in vorige brieven had besproken en zegt hij niet zonder de immuniserende bijbedoeling met betrekking tot het voorafgaande: “Ik verklaar niemand de oorlog om een verschil van mening, onwetend als ik ben en een feilbaar mensje. Ik ben een evangelische Christen, geen papist”. - Het is opmerkelijk dat in twee vroege uitgaven van brieven van Locke (*Familiar Letters*, 1708, en *Oeuvres Diverses*, 1710) juist deze brief zonder opgaaf van redenen is weggelaten, vermoedelijk omdat zij als subversief en te duidelijk Spinozistisch werd beschouwd. Zie daarover Jorn Schosler, “La diffusion de Locke en France” in SVRC 2001:04 (Oxford 2001) p. 34.

Het hoge woord is er uit. Locke schaaft zich, duidelijk en publiekelijk, met Spinoza, De Volder en Hudde, onder de revolutionaire reformatoren van de Cartesiaanse filosofie. God is de denkende zaak, de denkende substantie. Dat die 'zaak' of 'substantie' de materie is, volgt uit de in dezelfde passus erkende premisse, dat een denking niet in het luchtledige kan bestaan maar perse denking van de uitgebreidheid is. De denkende zaak of substantie heb je vervolgens in twee varianten: eindig of oneindig. Eindige denkende zaken zijn wij zelf of welke andere dingen in het universum dan ook; de oneindige denkende substantie of zaak is God of de Natuur.⁶¹ Zelfs terminologisch is er geen verschil meer tussen Locke en Spinoza. Ook Locke definieert God nu als de 'oneindige *substantie*'.⁶² In *Essay* 4.6.11 was hij er al niet voor teruggeschrokken om de eindige dingen te beschrijven als *modi* of modificaties van het oneindige continuum.

Van een inhoudelijke reactie van Hudde op dit schrijven van Locke aan Van Limborch is uit de bronnen niets meer op te maken. Ook Van Limborch laat daaromtrent niets meer van zich horen.

Was Hudde schizofreen?

Van Dale omschrijft deze aandoening onder meer als 'gespletenheid des geestesleven'. Nadat we zo lang bezig zijn geweest met Hudde's vraag over Gods uniciteit, ligt het voor de hand om nu eens te vragen naar zijn eigen 'geestelijke' eenheid. Het is immers bekend dat hij een van de rechters was die de broers Koerbachs in 1668 zwaar veroordeelden op grond van hun Spinozisme.

Er is in het proces [...] veel onbegrijpelijks. Zeker, op het drukken en verspreiden van spinozistische geschriften stond verbanning. Maar hoe weinig ernst werd gewoonlijk met het desbetreffende plakkaat gemaakt. Bovendien, waarom traden burgemeesters zo kras op na het verschijnen van *Het Licht*, terwijl zij bij die van de *Bloemhof*, waarin toch eigenlijk al hetzelfde stond, hadden volstaan met inbeslagname van enkele exemplaren. *De ware reden van dit uitzonderlijke optreden zal wel altijd verborgen blijven*. Maar er moet wel iets bijzonders aan de hand zijn geweest, gezien ook de verdere gang van zaken. De gegevens vinden wij bij Bontemantel. De rechtbank bestond uit de schout Cornelis Witsen en de schepenen Jan van Waveren, Bontemantel, Nicolaas van de Capelle, Hulft, Corver, Hudde en Van Beuningen. Wij noemen de namen, omdat daardoor de zaak nog raadselachtiger wordt. Hudde, de latere burgemeester, die met Adriaan in Leiden had gestudeerd en in briefwisseling met Spinoza stond, Bontemantel, de libertijn, Van Beuningen, de beschermer van alle andersgezinden in Amsterdam!⁶³

En dan was er later nog dat andere ook nogal heftige, ketterproces van meer recente datum tegen de uitgever Wolsgryn en de schrijver van *Vervolg van 't leven van Philopater*, namelijk Johannes Duykerius, waarbij de eerste werd veroordeeld tot acht jaar gevangenisstraf, verbanning uit Holland in de daaropvolgende 25 jaren en 3000 gulden boete, en de laatste eveneens, hoewel minder zwaar, werd gecensureerd. Met deze veroordeling op 25 april 1698 oefende de Amsterdamse magistraat, waarvan Hudde toch deel uitmaakte en mede

⁶¹ Deze uitdrukking 'God of de Natuur' gebruikt Locke zelf ook menigmaal, inclusief de beide hoofdletters, in het eerste deel van zijn *Two Treatises of Government*. Bijvoorbeeld in § 116: "by the law of God or Nature'.

⁶² Vergelijk *Ethica* 2/1: *Cogitatio attributum Dei est, sive Deus est res cogitans*; en 2/2: *Extensio attributum Dei est, sive Deus est res extensa*.

⁶³ Zie Dr. R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* (1971), deel 3, p. 356. Cursivering WK.

verantwoordelijk voor was, een felle repressie uit van alles wat maar zweemde naar Spinozisme.⁶⁴

De temporele coïncidentie met de briefwisseling Van Limborch-Locke over De Volder/Hudde tegen de horizon van Spinoza is uitermate relevant voor Hudde's terughoudendheid en bijna pathologische voorzichtigheid, die in niets onderdeed voor de 'secrecy' en 'secretiveness' van Locke. Hij was veelvoudig getalenteerd, bezat door zijn alom geprezen prestaties grote invloed en beschikte in zijn hoge functie over veel macht. Desalniettemin heeft hij geen politieke gestalte kunnen geven aan de door Spinoza zo geprezen Amsterdamse *libertas philosophandi*. Toegegeven, er zullen menigmaal grote spanningen en tegenstellingen zijn geweest in het college van de Amsterdamse Burgemeesters, maar van enige vasthoudendheid of moed bij de toch in zeer hoog aanzien staande Hudde om ideologische vrijheid te laten prevaleren boven politieke en commerciële belangen van de economische wereldmonopool, is ons niets overgeleverd. Het blazen moest voor de rechtzinnige buitenwereld brandschoon worden gehouden. En dat geeft toch te denken over de signatuur van zijn karakter. Het ziet er naar uit dat we er niet aan ontkomen om twee persona's te onderscheiden in Hudde, een voor het *forum externum* en een voor het *forum internum*.

Twee conclusies

Aan het 'einde van de zeventiende eeuw' was het een en al Spinoza's Verlichting die op de intellectuele agenda stond en dit in een graad van radicaliteit die in de achttiende eeuw niet meer zou worden vertoond. Het resultaat van ons onderzoek heeft een nieuw element toegevoegd aan het beeld dat wij onder die titel in het slothoofdstuk van *Mannen rond Spinoza* (1995) konden schetsen en dat door Jonathan Israel zo fraai en inspirerend is herschapen in nieuw en groter formaat en zo rijkelijk is uitgebreid door zijn eigen onderzoek in zijn *Radical Enlightenment* (2001). Zowel in dit werk als in zijn al even imponerende opvolger, *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man 1650-1752* (Oxford 2006) werd echter passim een onderscheid gemaakt tussen de radicale Verlichting van Spinoza c.s. en de meer gematigde Verlichting van o.a. Newton en Locke, die in hoofdzaak zouden vasthouden aan de Christelijke theologie. Wat betreft de positionering van deze laatste filosoof, in de geschiedschrijving altijd terecht beschouwd als een topfiguur van de Verlichting, moge door dit essay alvast voor een deel zijn aangetoond, dat zij onjuist is en dat hij met De Volder en Hudde en zo veel andere volgelingen van Spinoza gerekend moet worden tot een van de beste leerlingen, zij het toen en thans voor de wereld der geleerden nog incognito.⁶⁵ William Carroll had meer dan gelijk toen hij in zijn door de huidige Locke-clerus versmadelijk geschriften Locke typeerde als *Spinoza rev'ed*.⁶⁶

⁶⁴ Zie voor meer details en vermelding der bronnen de inleiding door Geraldine Maréchal op haar uitgave van Duykerius' *Het leven van Philopater* en *Vervolg van 't leven van Philopater. Een spinozistische sleutelroman uit 1691 / 1697 opnieuw uitgegeven en van een inleiding en noten voorzien* (Amsterdam 1991) 33-34.

⁶⁵ Zie Klever, *John Locke* o.c. p. 4/5. Van de in voetnoot 1 vermelde e-publikatie *Locke's Disguised Spinozism* kreeg Jonathan Israel een 'draft' te zien, waarop hij elektronisch als volgt reageerde: "It is a highly stimulating and fascinating text which will surely set the cat among the pigeons. My response is as follows. Firstly, I think that this is a very important revision to the existing literature on the subject and that you show very clearly Locke's preoccupation with Spinoza and the probability of many direct borrowings and debts. Secondly, I agree that you clearly demonstrate the closeness of the two philosophers' epistemology. This deserves a lot of attention from philosophers and historians and I hope that it gets it." - Dat er een nieuw tijdperk aanbreekt en Locke's ware aard door sommigen *begint* herkend te worden, blijkt behalve uit de in de tekst geciteerde opvatting van Rebecca Goldstein ook uit het nieuwste boek van Emanuela Scribano. In haar *Guida alla lettura dell'ETICA di Spinoza* (Rome September 2008) schrijft zij over "Locke, nella cui analisi dell'associazione delle

En wat Hudde zelf betreft kan worden vastgesteld, dat ook hij, hoewel verknocht aan Spinoza's reformatie van het Cartesianisme, zich graag incognito in de wereld bewoog. Het onderzoek van zijn discussies met Spinoza en via Van Limborch met De Volder heeft niet alleen zijn werkelijke positie verhelderd, maar ook laten zien, hoe noodzakelijk het in het 'vrije' Amsterdam blijkbaar was om zich niet bloot te geven wanneer men libertijns was en met Spinoza contacten had of met hem sympathiseerde.

Colofon

Op 4 november 2009 op internet geplaatst met url:

http://www.benedictusdespinoza.nl/lit/Klever_GODS_UNICITEIT.pdf

idee elaborata, nel 1688, nel *Saggio sull'intelletto umano* (II,33) si ritrova sintetizzato quel che ne aveva teorizzato Spinoza".

⁶⁶ Londen 1705, 1706, 1709.